

کتاب کا عنوان: در تمدن اسلامی ایرانی
(قرن دوم تا منتهی ہجری قمری)

مؤلف:

معصومہ خدائی

ویراستار علمی:

دکتر احمد کامرانی فر

سرشناسه	: خدایی، معصومه، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی - ایرانی (قرن دوم تا هفتم هجری قمری) / معصومه خدایی؛ ویراستار علمی احمد کامرانی فر.
مشخصات نشر	: اصفهان: حروفچین، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۰۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۷۴۱۹-۹۱-۵
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
موضوع	: کتابخانه‌ها -- تاریخ
موضوع	: Libraries -- History
موضوع	: کتابخانه‌ها -- ایران -- تاریخ
موضوع	: Libraries -- Iran -- History
موضوع	: کتابخانه‌های اسلامی -- تاریخ
موضوع	: Islamic libraries -- History
رده بندی کنگر	: ۱۳۹۵ ک۴خ/۷۷۲۱ Z
رده بندی دیویی	: ۰۰۹/۰۰۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۷۰۰۵۹

کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی - ایرانی (قرن دوم تا هفتم هجری قمری)

ویراستار علمی: دکتر احمد کامرانی فر

مؤلف: معصومه خدایی

ناشر: حروفچین

طراح و صفحه آرا: مریم استکی

چاپ: اول ۱۳۹۵

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

قطع: وزیری

چاپ: رضوی

صحافی: بابک

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۴۱۹-۹۱-۵

((حق چاپ محفوظ است))

تلفن: ۰۹۱۶۲۹۱۶۱۷۹ - ۰۹۱۳۳۱۸۲۴۸۴

www.horoufchin.com
horoufchin@yahoo.com

عنوان	صفحه
چکیده	۱
مقدمه	۳
معرفی و بررسی برخی منابع	۷
فصل اول: گذری بر چگونگی پیدایش کتاب و کتابخانه در سال های پیش از اسلام	
چگونگی پیدایش کتاب	۱۵
کتابخانه های باستانی از نیل تا فرات	۲۲
کتابخانه های ایران پیش از اسلام	۲۶
فصل دوم: ظهور کتاب در تمدن اسلامی و سهم ایرانیان در شکل گیری و توسعه آن	
آغاز کتابت در جوامع مسلمان	۳۳
عوامل موثر بر تسریع کتابت	۳۴
سهم ایرانیان در توسعه تألیف و تدوین	۳۹
فصل سوم: پیدایش و شکوفایی کتابخانه ها در ایران اسلامی	
پیش درآمدی بر کتابخانه های اسلامی	۴۵
پیدایش و شکوفایی کتابخانه ها در ایران اسلامی	۴۹
فصل چهارم: آثار و پیامدهای ناشی از پیدایش کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، ایرانی	
پیامدهای علمی فرهنگی	۷۵
پیامدهای اجتماعی-اقتصادی	۸۴
تأثیر کتابخانه های اسلامی ایرانی بر تمدن اروپا	۸۵
سقوط بغداد و سرنوشت کتابخانه های اسلام و ایران	۸۸
مرور و جمع بندی	۹۱
فهرست منابع	۹۵

کتاب و کتابخانه، در آیین مقدس اسلام، از ارزش و اهمیت فراوانی برخوردار می باشد. از میان همه پیامبران الهی، معجزه پیامبر اسلام، کتاب بود و آیات فراوانی در آن، به ارزش علم و تشویق به فراگیری تاکید کرده است و همین تاکید قرآن و روایات به فراگیری دانش بود که توانست، توجه مسلمانان را به کتاب و کتابخانه، جلب کند. ورود اسلام و تشکیل حکومت های اسلامی، تلاش مسلمانان در زمینه کشورگشایی و همچنین ارتباط با دیگر ملل جهان، علاوه بر گسترش ناحیه جغرافیایی مسلمان نشین، به توسعه فرهنگ و تمدن این سرزمین ها نیز دامن زد.

هدف از گردآوری این مجموعه، چگونگی پیدایش و پیشرفت کتاب و کتابخانه در میان مسلمانان و همچنین واکاوی نقش این مراکز در شکل گیری و گسترش تمدن اسلامی-ایرانی است که علاوه بر بیان علت توجه مسلمانان به کتاب و کتابخانه، نقش حکومت ها در گسترش این مراکز بررسی و نهادهایی که این مراکز در کنار آنها برپا می شده است، سفاف سازی شد. در نهایت نیز با اشاره به دوران اوج و افول تمدن های مختلف باستانی و اسلامی، دلیل از بین رفتن بسیاری از آثار ارزشمند فرهنگی تبیین گردید که از مطالعات انجام شده، نتایج زیر استخراج شد:

مسلمانان برای دستیابی به اهداف بلندمدت خود در تشکیل حکومت اسلامی و در راستای توجهات اسلام به علم و دانش به ایجاد کتابخانه ها همت داشتند. حیات کتابخانه ها بیش از هر چیز مدیون حمایت خلفاء، امرا و وزیران بوده است که سعی داشتند زمینه های گسترش علوم در قلمرو خود را فراهم آورند. افزون بر کتابخانه های خصوصی، اغلب مراکز آئینیه، مساجد، مقابر مقدس، بیمارستانها و خانقاه ها دارای کتابخانه بوده اند و موارد مذکور گویای این مطلب است که، کتاب و کتابخانه ها از ارکان مهم شکل گیری و گسترش تمدن اسلامی، ایرانی به شمار می روند و وجهان پیشرفت مسلمین در شاخه های مختلف علوم را فراهم می آورند.

اولین آیات نازل شده بر پیامبر اکرم (ص) امر به خواندن به نام پروردگار یگانه است و با همین آیات ارزش و جایگاه علم و دانش در دین اسلام روشن می شود. کتاب از ابزار اولیه تولید علم به شمار می آید که مسلمانان تا سالیانی توجه چندان بدان نداشتند و فقط به جمع آوری، حفظ و نگارش قرآن اهتمام نمودند. اما پس از فروکش کردن فتوحات اولیه و در سودای تشکیل تمدنی بزرگ و فراگیر که بعدها «تمدن اسلامی» نام گرفت اقدام به کسب علم و دانش نمودند که در این راه به جمع آوری و نگارش کتب فراوانی همت گماشتند.

چیرگی مسلمانان بر ماوراءالنهر و به ویژه تصرف شهر سمرقند آنان را با کاغذ که از دستاوردهای تمدن چینی ها بود آشنا ساخت و از آن پس بود که کتاب نویسی در جهان اسلام سرعت بیشتری گرفت و انواع کتب در زمینه های مختلف علمی به نگارش درآمد. وجود حجم بالایی از کتاب در مراکز علمی و آموزشی باعث ایجاد کتابخانه های بزرگ به چند ده هزار جلد کتاب در جای جای قلمرو مسلمین گردید. علاقه مسلمانان در جمع آوری کتاب تا بدان پایه رسید که فقط کتابخانه های چین در عصر حاکمیت خاندان هینگ^۱ را یارای رقابت با کتابخانه های اسلامی دانسته اند.

اگرچه اهداف و انگیزه های افراد مختلف برای ایجاد کتابخانه متفاوت بوده اما همواره باید سنت وقف را از عوامل مهم در بنیاد و گسترش کتابخانه ها در چهار اسلام دانست. هرچند کتابخانه های شهرهایی چون بغداد و قاهره، شهره خاص و عام بوده اند اما نمی توان از تلاش های امرای سامانی، آل بویه، غزنویان و سلجوقیان در گسترش علم و دانش و برپایی کتابخانه های بزرگ در شهرهایی چون نیشابور، بلخ، مرو، غزنه، اصفهان، بخارا و... چشم پوشید. حتی کتابخانه ی سیدنا د. قلعه الموت نیز انبوهی از کتاب را در خود جای داده بود. هریک از این کتابخانه ها سنگ بنایی برای ایجاد تمدن اسلامی شدند که نقش بی بدیلی در ارتقاء و گسترش دانش مسلمین داشته اند و پرداختن به روند شکل گیری و نقش و جایگاه آنها می تواند چشم انداز روشنی از اهمیت و ارزش تمدن اسلامی ارایه نماید.

اگرچه در اغلب پژوهش های مربوط به تمدن و فرهنگ اسلامی، اهمیت علم و دانش نزد مسلمین مورد توجه قرار می گیرد اما کتاب و کتابخانه ها کمتر مورد عنایت قرار گرفته اند و سالی که کتابخانه ها از ارکان اصلی و مهم در رشد و اعتلای تمدن اسلامی محسوب می شوند.

با بررسی های انجام شده در کتابخانه های قابل دسترس، کتاب یا مجموعه ای منطبق با عنوان مورد نظر ما به زبان فارسی یافت نشد اما در پاره ای کتب تحقیقاتی که به تمدن اسلامی پرداخته اند مطالبی درباره ی کتابخانه ها در قلمرو جغرافیایی مسلمانان آمده است که به برخی از آنها اشاره می شود:

^۱ . Hing

ولایتی. علی اکبر (۱۳۹۳): کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، در صفحات متعدد آن از چگونگی پیدایش کتاب و کتابخانه در سال های قبل و بعد از اسلام سخن به میان آورده است. وی به طور کلی سیر ایجاد و تکمیل کتاب و کتابخانه و عوامل موثر بر آن در جامعه اسلامی را تشریح کرده است و به تاثیر آن بر توسعه فرهنگ و تمدن ایران فقط اشاراتی داشته است.

مزینانی. علی (۱۳۷۹): کتابخانه و کتابداری، صص ۱۵۱-۱۴۱، فصل ششم، با عنوان «سیر تحول کتابخانه های ایران»، بخشی به کتابخانه های ایران در دوره ی اسلامی اختصاص یافته است. نویسنده در این بخش به تاریخچه ای از شکل گیری و سازماندهی کتابخانه های ایران بستمده کرده است و از ذکر نحوه تاسیس و رعایت ترتیب زمانی این مراکز سرباز زده است.

نیرنوری. ع. الحמיד (۱۳۸۵): سهم ارزشمند ایران در فرهنگ جهان، بخش هفتم، صص ۷۴۷-۷۴۴، با عنوان «کتاب و نقش صحافی ایرانیان» سهم ایرانیان در تهیه و ساخت کاغذ و صنعت صحافی در ایران قبل و بعد از اسلام، بررسی شده است. سامی در این قسمت فقط به تبیین کتابخانه های مدارس پرداخته و مراکز دیگر را تقریباً نادیده گرفته است که در این نوشتار سعی می شود، کتابخانه های دیگر مراکز نیز در کنار مدارس نامبرده و بررسی شده

سامی. علی (۱۳۶۵): نقش ایران در فرهنگ اسلامی، صص ۲۷۷-۲۶۲، با عنوان «کتابخانه های مدارس»، نقش ایرانیان در بنیاد و گسترش کتابخانه ها بررسی شده است.

کسانی. نورالله (۱۳۶۳): مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، نویسنده در صفحات ۲۴۱-۱۷۶، با عنوان «نظامیه ها»، به وضع کتاب و کتابخانه و تشکیلات آن فقط در مدارس نظامیه پرداخته شده است و تأثیرات علمی، اجتماعی آن را در حیطه کشور ایران بررسی کرده ولی به نقش این مراکز در توسعه جهان اسلام، اشاره ای نشده است. بنابراین در پایان نامه مذکور، نقش بر آن است تا وضع کتاب و کتابخانه و تشکیلات آن در همه مراکز بررسی و نقش آن بر توسعه ایران در اسلام تبیین شود. مجموعه حاضر، در قالب ۴ سرفصل کلی به شرح زیر طراحی و گردآوری شده است:

فصل اول، دربردارنده توضیح اجمالی درخصوص چگونگی ایجاد کتاب و کتابخانه در سال های پیش از اسلام و تاثیر آن بر پیدایش خط و کتابت است. در فصل دوم، ظهور کتاب در تمدن اسلامی و سهم ایرانیان در شکل گیری و گسترش کتابخانه ها بررسی و با ارائه توضیح مختصری از ظاهر خط و کتابت در اسلام و روند گردآوری و تألیف توسط مسلمانان، عوامل تسریع در امر کتابت و نقش ایران در رشد و توسعه آن تشریح خواهد شد.

بیش درآمدی بر کتابخانه های جهان اسلام و چگونگی پیدایش و شکوفایی این مراکز در ایران اسلامی موضوع فصل سوم را شامل می شود. در این فصل کتابخانه های موجود در سیطره جهان اسلام در فاصله قرن دوم تا هفتم هجری، تبیین و چگونگی شکل گیری و تداوم آنها تا پیش از سقوط بغداد، ارزیابی می شود. همچنین ورود اسلام به ایران و آمیخته شدن تمدن ایرانی با فرهنگ اسلامی مورد بحث قرار می گیرد

و پس از معرفی کتابخانه های اسلامی، ایرانی به بررسی نحوه تأسیس، ساختار و روند فعالیت این مراکز پرداخته می شود.

در فصل چهارم نیز، آثار و پیامدهای ناشی از وجود کتابخانه ها در ایران و آمیخته شدن فرهنگ ایرانی با اسلام، ارزیابی می شود و پس از مقایسه فرایند فعالیت این نهادها با کتابخانه های قرون وسطا و بحث درخصوص میزان تأثیرپذیری کتابخانه های ایرانی، اسلامی بر تمدن اروپا، به سرنوشت کتابخانه های ایران و اسلام در قرن هشتم هجری پرداخته و جمع بندی نهایی حاصل می شود. به گواه منابع تاریخی موجود، مسلمانان و به ویژه ایرانیان سهم چشمگیری در پیشبرد دانش بشری داشتند و با ارائه دیدگاه ها و جریان های فکری متفاوت خود، سبک های تازه ای را در قالب مجموعه های نوشتاری پدید آوردند و مراکز متعددی را به منظور حفظ و نگهداری این آثار احداث کردند که روز به روز بر پیشرفت و توسعه آن افزوده می شد.

اهمیت مسئله کتاب و کتابخانه در تاریخ فرهنگ اسلام و ایران و سخن از تعداد زیادی منابع تاریخی و مراکز فرهنگی که اکنون فقط نام آنها برجاست و همچنین نقش ایرانیان مسلمان در زمینه تألیف کتاب و احداث کتابخانه، چنین انگیزه ای ایجاد کرد تا به بررسی نقش کتاب و کتابخانه در شکل گیری و گسترش تمدن اسلامی-ایرانی، پرداخته شود. این ترتیب، هم چگونگی تألیف کتاب و روند شکل گیری و توسعه کتابخانه در سال های بعد از ظهور اسلام روشن شود و هم با اشاره به حمله مغول در اوایل قرن هفتم هجری، اهمیت وجود این مراکز و به تاراج رفتن بسیاری از آثار ارزشمند آن نمایان گردد. برای مثال، عبارت «آمدند و کُندند و سوختند و کشتند و بردند و رفتند» تفسیر جویبی از حمله مغول به مناطق مسلمان نشین و نابودی بسیاری از منابع و مراکز فرهنگی است. (جویبی، ۱۳۸۷)

اثر حاضر حاصل رجوع به منابع دست اول تاریخی، مطالعه آثار متعدد تحقیقاتی و بهره گیری از شماری مقالات مرتبط با موضوع بود، که علاوه بر بررسی این منابع، به منظور تکمیل نوشتار و پاسخگویی به عنوان مربوطه، اقدام به تهیه دوجلد کتاب از منابع خارجی، به زبان انگلیسی شد. سپس از ترجمه فهرست مطالب هریک، فصول مرتبط با عنوان انتخاب و در قالب مجموعه ای جدید، با عنوان کتاب و کتابخانه، از آغاز تا حمله ویرانگر مغول» به کوشش پژوهشگر، ترجمه و منتشر شد و در مجموعه فعلی نیز از آن استفاده هایی به عمل آمد. عدم دسترسی به منابع اصلی و تحقیقاتی به زبان عربی از مشکلاتی است که اغلب فارسی زبانان با آن مواجهند و مؤلف نیز از این امر مستثنی نیست. ناگفته نماند که در این راستا، همدلی و همراهی خانواده، نزدیکان، دوستان، اساتید، مراکز علمی و همه دست اندرکاران، درخور سپاس و احترام می باشد.